

В. С. БУДКІН,

*професор, доктор економічних наук,
Заслужений діяч науки і техніки України
(Київ)*

“ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА” АБО “ЗАЛЕЖНА ЕКОНОМІКА” — ДИЛЕМА РЕГІОНУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

Розглянуто причини істотного відставання країн пострадянського регіону від найбільш розвинутих держав світу. Підкреслено, що основною причиною погіршення їх позицій на світовій арені є несприятливий клімат для господарської діяльності, пов'язаний з відсутністю раціональної свободи для її суб'єктів. Проаналізовано передумови для становлення більш сприятливих умов піднесення ефективності національних економік цього регіону.

Ключові слова: економічна свобода, економічна залежність, рейтинг свободи, рейтинг економічної свободи, екстенсивний та інтенсивний механізми економіки, економічні та суспільні передумови для оптимізації економік цих країн.

V. S. BUDKIN,

*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Honor Worker of Science and Technique of Ukraine
(Kyiv)*

“ECONOMIC FREEDOM” OR “DEPENDENT ECONOMY” — A DILEMMA OF THE REGION OF POST-SOVIET STATES

The reasons for the essential delay of countries of the post-Soviet region from the most developed countries of the world are considered. It is emphasized that the main cause of a deterioration of their positions on the world arena is the unfavorable climate for the economic activity, which is related to the absence of a rational freedom for its subjects. The preconditions for the establishment of more favorable conditions of enhancement of the efficiency of national economies of this region are analyzed.

Keywords: economic freedom, economic dependence, rating of freedom, rating of economic freedom, extensive and intensive mechanisms of the economy, economic and social preconditions for the optimization of the economies of these countries.

Міжнародні організації досить чітко визначають шкалу рівня економічної свободи окремих країн, а отже — і ступінь їх несвободи (рівень порушення загальносвітових економічних, правових, моральних умов ведення бізнесу). Певним еталоном таких умов слугує досвід найбільш розвинутих країн, які своїм механізмом господарювання забезпечують високу національну конкурентоспроможність. У світовому господарстві на цій основі складається загальнозначуща сукупність підходів до оцінки дилеми “економічна свобода – несвобода”, яка не може не бути суб'єктивною, але водночас у принципі визначає взаємні позиції окремих країн за показником свободи ведення бізнесу. Незважаючи на суб'єктивність подібних експертних оцінок, навіть такий, тільки приблизно точний, рейтинг кожної країни має велике значення для поліпшення умов одержання іноземних кредитів, для довіри іноземних партнерів до зв'язків з її бізнес-структурами, для надійності національної фінансової системи, а також для інших відносин із світовою економікою.

Будкін Віктор Сергійович (Budkin Viktor Sergiyovich).

Мета статті – визначення місця пострадянських держав у світовому господарстві за критерієм досягнутої економічної свободи і наслідків її дефіциту для ефективності практикованих моделей економічного розвитку на пострадянському просторі, а також формування загального бачення способу розв’язання цими країнами дилеми “економічна свобода” – “залежна економіка”.

Для більш обґрунтованого порівняння позицій пострадянських та інших країн необхідно провести детальний аналіз міжнародних оцінок їх зведеного рівня свободи в цілому (за політичними і громадянськими свободами виокремлено три групи країн – “вільні”, “частково вільні” та “невільні”) та економічної свободи зокрема. Передові позиції в рейтингу економічної свободи займають невеликі та середні за розміром національні економіки (Фінляндії, Канади, Нової Зеландії, Швеції, Норвегії та інших країн, при особливому становищі “точкових комплексів” Гонконгу і Сінгапуру), які одночасно характеризуються і найбільш високим ступенем свободи в цілому. За потенціальними умовами розвитку саме цим, середнім і невеликим державам приблизно відповідають більшість країн, які все ще вважаються у складі СНД. Природно, що найбільші народногосподарські комплекси – США, ФРН, Сполученого Королівства і Франції – з огляду на необхідність підвищеного регулювання процесів у суспільстві та в економіці за окремим показником економічної свободи не тільки поступаються першістю перед переліченими державами, але й займають високі місця в обох рейтингах (за суто потенціальними можливостями таких комплексів ми можемо проводити порівняння з цією групою тільки щодо Росії) (табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинги країн за рівнем свободи у цілому і рівнем економічної свободи *

Країни	Місця в рейтингу за рівнем економічної свободи (із 178 країн)	Агрегований показник (у балах) (теоретично максимальний можливий рівень свободи в цілому = 100)	Місця в рейтингу за рівнем свободи в цілому (із 195 країн)	Агрегований показник (у балах) (максимальний рівень свободи в цілому = 100)	Оцінки рівня свободи в цілому у країні
Гонконг **	1-ше	88,6	–	–	–
Фінляндія **	–	–	1-ше	100	вільна
Вірменія	54-ге	67,0	131-ше	46	частково вільна
Казахстан	58-ме	63,6	165-ге	24	невільна
Азербайджан	91-ше	60,2	178-ме	16	невільна
Киргизстан	96-ге	59,6	142-ге	38	частково вільна
Молдова	117-ге	57,4	106-ге	60	частково вільна
Таджикистан	149-ге	51,3	181-ше	16	невільна
Росія	153-ге	50,6	167-ме	22	невільна
Беларусь	157-ме	48,8	175-ге	17	невільна
Україна	162-ге	46,8	105-ге	61	невільна
Узбекистан	166-ге	46,0	193-ге	8	невільна
Туркменістан	174-ге	41,9	190-ге	4	невільна

Закінчення таблиці

Естонія ***	9-те	77,2	30-те	94	вільна
Литва ***	13-те	75,2	41-ше	91	вільна
Грузія ***	23-тє	72,6	99-те	64	частково вільна
Латвія ***	36-те	70,4	55-те	86	вільна

* Розраховано за: The Heritage Foundation: Рейтинг экономической свободы стран мира 2016 года / Центр гуманитарных технологий : Информационно-аналитический портал. – С. 1–8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2016/02/01/7293>; Freedom House: Доклад о состоянии свободы в мире 2016 года / Центр гуманитарных технологий : Информационно-аналитический портал. – С. 1–8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2016/01/28/7290/>.

** Найвищі світові показники.

*** Пострадянські країни, що не входять до складу СНД.

Як первинну оцінку можна назвати вихід Прибалтійських держав і Грузії до групи найбільш вільних країн (у тому числі за рівнем економічної свободи), і навпаки – зайняття всіма іншими пострадянськими країнами (крім Вірменії) вкрай низьких позицій у світовому рейтингу економічної свободи. Звернувшись до сукупності всіх показників, наведених у міжнародних оцінках, слід підкреслити, що у світі в цілому більшість країн з верхніх половин обох рейтингів займають близькі позиції за показниками свободи в цілому і економічної свободи, відмінності між якими не виходять за межі 10 пунктів. Так, ФРН займає 26-те місце у світовому рейтингу свободи в цілому і 16-те – у рейтингу економічної свободи, Нідерланди – відповідно, 7-ме і 17-те, Данія – 10-те і 11-те тощо. Це не стосується основної маси пострадянських країн, і навіть більш вільних Прибалтійських держав (у Грузії показники економічної свободи є вищими від показників свободи в цілому на 76 пунктів, у Литві – на 28, в Естонії – на 21 і в Латвії – на 19 пунктів, що свідчить про необхідність подальших демократичних перетворень у їх суспільствах). Серед інших пострадянських країн за співвідношенням їх участі в обох рейтингах можна виокремити три групи. До першої з них належать Казахстан (місце в рейтингу економічної свободи є на 107 пунктів вищим від показника свободи в цілому), Азербайджан (відмінність становить 87 пунктів), Вірменія (77 пунктів). У перших двох країнах існує “допущений” рівень економічної свободи, який перебуває під наглядом адміністративних органів. Вірменія, економіка якої має високий ступінь залежності від лібералізаційних рекомендацій МВФ та інших міжнародних організацій, разом з тим у жорстких параметрах політичного життя змушена враховувати об’єктивні обмеження у зв’язку з небезпекою “карабаської” конфронтації з Азербайджаном. У другій групі країн, які займають низькі позиції у рейтингах свободи в цілому і економічної свободи, зазначені відмінності коливаються від 46 пунктів у Киргизстану до 16 пунктів у Туркменістану (14 пунктів у Росії), що реально відображає імітаційний або уповільнений характер реформування їх суспільних і економічних відносин. Тільки у двох країнах (третя група) рівень свободи в цілому є вищим від показників економічної свободи: у двох рейтингах практично однакові місця у Молдови і величезний перепад не на користь економічної свободи у Україні (у якої серед 11 країн СНД найкращий показник за свободою в цілому і 9-й – за економічною свободою). Таке “розривне” співвідношення не сприяє позитивному впливу “свободи” на “економічну свободу” та їх спільному впливу на оптимізацію процесів у національному господарстві.

Здебільшого, укладачі світових рейтингів ставляться до пострадянських країн несприятливо або в найкращому разі стримано. До 85 економічно "переважно вільних" держав вони включили всього 2 Прибалтійські країни ЄС і Грузію, до 75 "помірно вільних" — відповідно, 5 пострадянських країн (а також Латвію), а до "переважно невільних" — 3 пострадянські країни. Ще 3 пострадянські держави знаходяться наприкінці рейтингу економічної свободи, що свідчить про загальну негативну оцінку демократичних перетворень у всіх держав — спадкоємиць Радянського Союзу.

Звичайно, в основу обох рейтингів закладено методики із сильним впливом суб'єктивних оцінок, що нерідко викликає критику з боку керівників держав, "ображених" за заниження міжнародними експертами оцінок двох зазначених видів відносно рівня їх національної свободи. На жаль, інших, досконаліших, методик досі не існує, а згода таких керівників з оцінками позицій усіх інших (крім своєї) країн є непрямим підтвердженням близькості місця, відведеного їм у таких рейтингах, до фактичного ранжирування держав за рівнем свободи в цілому і рівнем економічної свободи.

Слід підкреслити, що від рейтингових показників свободи в цілому та економічної свободи (тобто від рівня економічної незалежності) суб'єктів господарської діяльності залежить не просто імідж країни, а довіра або недовіра до неї іноземних партнерів, і отже — кращі або гірші умови при проведенні торговельних операцій, при наданні кредитів і здійсненні інших економічних зв'язків. Як підкреслюється у матеріалах американського дослідницького центру "Фонд спадщини" (Heritage Foundation) і газети "The Wall Street Journal", у 2015 р. сталося, хоч і невелике (усього на 0,1 пункта), але все ж підвищення середньосвітового рівня економічної свободи, який досяг 60,4 бала, що є найвищим показником за весь період спостережень з 1995 р. "У світовому масштабі збільшення економічної свободи було зумовлене, головним чином, поліпшенням свободи торгівлі, грошово-кредитної свободи і свободи від корупції" *.

При оцінці рівня економічної свободи міжнародними експертами враховувалися 10 категорій економічної свободи для кожної держави, які наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Категорії економічної свободи
(за методологією центру "Фонд спадщини" (Heritage Foundation)
і газети "The Wall Street Journal") ***

Основні категорії оцінок	Країни СНД з найменшою свободою в даній категорії
1. Право власності.....	Туркменістан, Узбекистан та ін. **
2. Свобода від корупції.....	Туркменістан, Узбекистан та ін. **
3. Фіскальна свобода.....	Висока в усіх країн СНД
4. Участь уряду.....	Висока або середня в усіх країн СНД
5. Свобода підприємництва.....	Туркменістан, Україна ***
6. Свобода праці.....	Туркменістан ***
7. Монетарна свобода.....	Беларусь ***
8. Свобода торгівлі.....	Середня в усіх країн СНД

* The Heritage Foundation: Рейтинг экономической свободы стран мира 2016 года / Центр гуманитарных технологий : Информационно-аналитический портал. — С. 1–8 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2016/02/01/7293>.

9. Свобода інвестицій.....	Україна, Беларусь ****
10. Фінансова свобода.....	Беларусь, Узбекистан, Туркменістан

* Розраховано за: Freedom House: Доклад о состоянии свободы в мире 2016 года / Центр гуманитарных технологий : Информационно-аналитический портал. – С. 2–8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news/2016/01/28/7290/>.

** Невисока у інших країн СНД.

*** Невисока або середня у інших країн СНД.

**** Офіційні показники по Узбекистану і Туркменістану відсутні та не включені до загального рейтингу свободи інвестицій.

На жаль, за всіма цими напрямками країни СНД знаходяться не на передових позиціях, до того ж вони не змогли їх поліпшити за останні роки. У цьому відношенні значно більшого прогресу досягли Естонія, Литва і Грузія, які займають з 8-го по 22-ге місця в рейтингу економічної свободи у світі (Естонія, наприклад, у вказаних категоріях 1, 9 і 10 перебуває на рівні Гонконгу і Сінгапуру, які займають 1-ше і 2-ге місця у світовому рейтингу економічної свободи).

У принципі можна стверджувати, що найбільший ступінь свободи в цілому і економічної свободи слугує основою для більш високого рівня економічного розвитку країни. За даними МВФ на 2015 р., 12 країн з найбільшим рівнем показника ВВП на душу населення входили до 20 держав з найвищим рівнем економічної свободи. Пострадянські країни, крім Прибалтійських держав і Казахстану, за показником ВВП на душу населення займають дуже скромні позиції в загальносвітових рейтингах економічного розвитку (табл. 3).

Як висновок необхідно підкреслити, що всі центральноєвропейські постсоціалістичні країни, які стали членами ЄС (Естонія, Польща, Угорщина тощо), у результаті проведених за останню чверть століття реформ перевершили середньосвітовий рівень, а імітація ринкових реформ у регіоні СНД не дозволила їм добитися таких результатів. У цьому регіоні зберігся екстенсивний тип економічного розвитку, який ґрунтується не на використанні інновацій, а на видобуванні та експорті невідновлюваних сировинних запасів, нераціональному використанні ресурсів аграрних і транспортних секторів економіки. Більш високі показники ВВП на душу населення спостерігаються виключно у країн з багатими природними ресурсами (крім Росії, це Азербайджан, Туркменістан і Казахстан). І тільки “несировинна” Беларусь, за особливо пільгових умов відносин з Росією (знижених цін на енергоносії, сприятливих умов доступу товарів на місткий російський ринок тощо), змогла увійти до першої сотні держав за показником ВВП на душу населення. Звичайно, усі ці країни значно перевершують найбідніші держави світу (Бурунді, ЦАР, Малаві), але при виробничому, кадровому і технологічному потенціалах, які були у них на початок перетворень, країни СНД не повинні були займати такі низькі позиції у світовому рейтингу за даним показником, який узагальнено характеризує рівень економічного розвитку. За період після кризи 2008–2009 рр. усі країни СНД підвищили свої показники (найбільший приріст спостерігався у Туркменістану, найменший – у Росії та Україні), але це не забезпечило їм значного проходження по світовій шкалі показника ВВП на душу населення.

Про втрачені можливості свідчить також характерна для більшості країн СНД різниця між більш високими показниками Індексу людського розвитку і більш низькими – рівня економічного розвитку (табл. 4).

Таблиця 3

Рівень показника ВВП на душу населення за оцінкою МВФ у 2015 р. *

(дол.)

Контрольні показники і місця в рейтингу серед 186 країн світу		Показники і місця у світовому рейтингу 11 країн СНД	
1–4-ге. Країни з особливо сприятливими умовами **	103187–76266	60-ге. Казахстан	11028 ****
5–15-ге. Країни високого рівня розвитку ***	55904–43935	72-ге. Росія	8447 *****
Середньосвітовий показник	10023	76-ге. Туркменістан	7534
40-ве. Естонія *****	17425	78-ме. Азербайджан	6794
50-ге. Литва *****	14318	80-ге. Беларусь	6583
51-ше. Латвія *****	13729	116-ге. Вірменія	3547
115-ге. Грузія *****	3720	132-ге. Узбекистан	2130
41-ше. Чеська Республіка *****	17330	133-ге. Україна	2109
54-ге. Польща *****	12662	139-ге. Молдова	1740
74-ге. Китай *****	8280	152-ге. Киргизстан	1198
186-ге. Бурунді	315	159-ге. Таджикистан	949

* Розраховано за: Wikipedia. List of countries by GDP (nominal) per capita. – IMF, 2015. – С. 3–7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)_per_capita](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)_per_capita). 18.02.2016.

** Люксембург, Швейцарія, Катар і Норвегія.

*** США, Сінгапур, Австралія, Данія, Ісландія, Сан-Марино, Швеція, Ірландія, Нідерланди, Великобританія, Канада.

**** У регіоні СНД Казахстан – єдина країна, що досягла середніх світових показників.

***** Росія перебуває на рівні Китаю (її показник становить 84,3% від середньосвітового), Україна – нижче від Узбекистану і В'єтнаму (з показником на рівні 21,1% від середньосвітового). Усі інші країни СНД мають від 75,1% до 12% від середнього показника, при мінімальному рівні 9,5% у Таджикистану.

***** Постсоціалістичні країни – не члени СНД. Інші держави в цій таблиці наведено для демонстрації економічного рівня регіону СНД відносно інших країн світу.

У 5 країн СНД розрив у зазначених показниках становить близько 30 пунктів, що свідчить про низьку адаптивність знань і робочих навичок до практики розвитку реального сектору економіки. Найбільшим такий розрив є у Україні: вона входить до групи країн з високим рівнем Індексу людського розвитку (в цілому це непогана позиція в середині рейтингу). Але незадовільна економічна політика привела її до групи 5 країн СНД з найменшими досягненнями в економічному розвитку (133-тя позиція світового рейтингу за показником ВВП на душу населення порівняно з позиціями від 132-ї до 159-ї у найпроблемніших пострадянських держав).

Більш високе місце за показником ВВП на душу населення порівняно з Індексом людського розвитку є характерним і для більшості менш розвинутих країн світу, що спеціалізуються на видобуванні та експорті енергетичних і сировинних ресурсів. Наприклад, у Нігерії показник місця її ВВП у світовому рейтингу перевищує показник Індексу людського розвитку на 27 пунктів, у Анголи – відповідно, на 43, у Мозамбіку – на 9 пунктів тощо. Загальні ознаки таких країн – пасивність населення у пошуках шляхів різкого підвищення віддачі від наявного економічного потенціалу, обмеження колективного інтелекту тільки саморозвитком людини (письменністю, духовністю) без акцентування на пошуках більш ефективного його застосування для модернізації економіки.

**Позиції країн СНД за показником ВВП на душу населення
та Індексом людського розвитку ***

Країни	Місце країни у світовому рейтингу за показником ВВП на душу населення	Місце країни у світовому рейтингу за Індексом людського розвитку ПРООН	Відмінність рейтингових позицій країни на користь Індексу людського розвитку (%)
Казахстан.....	60-те	56-те	4
Росія.....	72-те	50-те	22
Туркменістан....	76-те	109-те	-33 **
Азербайджан....	78-ме	78-ме	0
Беларусь.....	80-те	50-те	30
Вірменія.....	116-те	85-те	31
Узбекистан.....	132-те	114-те	18
Україна.....	133-те	81-ше	52
Молдова.....	139-те	107-ме	32
Киргизстан.....	152-те	120-те	32
Таджикистан....	159-те	129-те	30

* Розраховано за: Wikipedia. List of countries by GDP (nominal) per capita. – IMF, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)_per_capita](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)_per_capita). 18.02.2016; Програма розвитку ООН: Індекс людського розвитку в країнах світу в 2015 році / Центр гуманітарних технологій : Інформаційно-аналітичний портал. – С. 1–9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/news/2015/12/16/7285>.

** Туркменістан – єдина з країн СНД, у якої показник ВВП на душу населення перевищує низький рівень Індексу людського розвитку, що пов'язано з особливо сприятливими умовами видобування і експорту газу, які нівелюють недоліки в розвитку людського потенціалу.

На даний час вченими і практиками розглядуваного регіону, міжнародними дослідниками достатньо повно окреслено ті елементи пострадянського господарського механізму, які не тільки загальмували динамічну модернізацію національних економік, але й продовжують зрушувати її до нижньої частини міжнародних рейтингів. Обґрунтовані пропозиції щодо подолання подібних тенденцій розроблено В. Гейцем, А. Гриценком, Я. Жалілом, О. Саліховою (Україна), Є. Ясіним, В. Мау, Г. Цаголовим, Т. Заславською, В. Іноземцевим, О. Аузаном, Г. Сатаровим (Росія), В. Папавою (Грузія), Т. Берідзе (Азербайджан) та іншими. Ці рекомендації, головним чином, достатньо обґрунтовано, а їх використання могло б істотно підняти національні економіки більшості країн регіону. Проте на практиці вони або не використовуються взагалі, або з них вилучається певна частина рекомендацій, яка відірвана від цілісної програми позитивних реформ і тим самим не може вплинути на позитивні зміни в застійному механізмі господарювання.

Як наслідок, пострадянські держави в цілому стагнували на своїх позиціях у світових рейтингах. Практично за останні (2011–2015) роки вони залишалися на колишніх – від 60-х (Казахстан) до 150-х (Киргизстан) позиціях серед країн світу за показником ВВП на душу населення, причому тільки Туркменістан різко піднявся по цій шкалі (з 95-го до 76-го місця). Але водночас дві країни, які раніше мали високий потенціал, різко погіршили свої позиції в даному рейтингу: Україна скотилась із 107-го місця на 133-те, а Росія – з 52-ї позиції на 72-гу. Сьогодні 11028 дол. на душу населення найбільш успішного в цьому регіоні Казахстану означають уже не 75,5%, а 72,8% від середнього показника трьох Прибалтійських пострадянських

держав і залишають цю країну на рівні середньосвітових показників (120144 дол. у 2011 р. і 10023 дол. у 2015 р.). Найбільші держави регіону – Росія і Україна – значно погіршили свої показники ВВП на душу населення: російські 128,1% від середньосвітового показника у 2011 р. впали до 84,5% у 2015 р., а українські 36,7% – зменшилися до 21%. Можна констатувати, що навіть більш успішні із кран СНД ніяк не можуть вийти із "сірої зони" малозначущих учасників світового господарства, зайняти гідні позиції в якості якщо не глобальних, то регіональних лідерів в економіці, а отже – в політиці, ідеології та культурі. Зберегти і навіть зміцнити свої позиції у світовому господарстві зміг тільки Казахстан (про що свідчить у тому числі і його прогрес у світових економічних рейтингах). Тим часом історично нібито "приречена на лідерство" Росія втрачає свої позиції, намагаючись відстояти їх лише за допомогою військової сили, що є вкрай небезпечним варіантом світового співіснування.

У багатьох країнах СНД здійснювалися спроби змінити існуючу ситуацію, перейти від екстенсивної (затратно-сировинної) до інтенсивної (інноваційної) моделі функціонування національних економік, проте вони так і не стали реальністю. Національні економіки цих держав не сприйняли інноваційних моделей, відкинувши навіть ті форми і напрями інновацій, які вже виправдали себе в інших країнах. При цьому справедливими є посилення на такі протидіючі фактори, як відсутність реального правового захисту бізнесу, імітаційний характер проведених ринкових реформ, негативна роль олігархів з їх впливом на державні структури, нераціональний рівень відкритості економічних комплексів тощо. В таких країнах за прогрес в інноваціях видаються окремі, несистемні та точкові приклади використання прогресивних технологій і менеджменту, тоді як ці важливі досягнення не набули там загального поширення і не стали об'єктом самостворення.

Відторгнення економічного прогресу є іманентним самій природі сучасної економіки розглядуваних країн, яка являє собою конгломерат елементів керованої державою або олігархами господарського механізму, з його певною "планіфікацією", проявами стихійного ринку на макро- (країна в цілому), мезо- (олігархічний бізнес) і мікро- (малий і середній бізнес) рівнях, а також високим ступенем прямої та опосередкованої залежності від зрослої стихії світового ринку (одночасно і від таких його суб'єктів глобального регулювання, як МВФ, СОТ та інші міжнародні організації), що, у свою чергу, зумовлює нав'язування конкретній країні не властивих їй умов господарського життя, які викликають руйнівні тенденції в її економічному комплексі.

Подібне відторгнення є об'єктивним наслідком такого феномену пострадянських країн, як наявність всеохоплюючої залежності бізнесу, і в тому числі – панування адміністративно залежної власності. Кожне з таких полярних понять, як "економічна свобода" і "економічна залежність", являє собою усереднене визначення з багатьма перехідними рисами. Так, абсолютність свободи господарювання обмежено чіткими приписами навіть у першій десятці держав у рейтингу "Економічна свобода" (Сінгапуру, Нової Зеландії, Данії, Канади та ін.). Ці обмеження не дозволяють "свободі" перерости в "економічну анархію" (як це було в пострадянському регіоні у перше п'ятиріччя після загального проголошення державної незалежності). Сучасна мода на введення в економіку термінів з інших сфер діяльності дозволяє уявити приблизний аналог механізму співвідношення "свобода –

несвобода” у вигляді правил дорожнього руху, які створюють найбільш сприятливий режим для автомобілістів, але при цьому жорстко припиняють відхилення з боку порушників від загальних правил.

Для подальшого розгляду даної теми необхідно хоча б у загальних рисах з’ясувати, що являє собою саме поняття “економічна свобода”. Природно, що обґрунтовані визначення змісту економічних термінів мали виникнути у найбільш розвинутих і найбільш демократичних державах, які своїм авторитетом переконують (або змушують у разі активної незгоди) інші країни – так само, як і інших економічних суб’єктів (ТНК, МВФ, СОТ та ін.), – прийняти відповідні “правила гри”. Але іманентна для демократії відсутність намертво закріпленої жорсткості у термінології не дозволяє дати однозначне формулювання будь-якого економічного, політичного або ідеологічного явища. Стосовно до терміна “економічна свобода” існують різні його визначення: у зв’язку з обґрунтованою у концепції “економіки добробуту” багатоплановою можливістю вибору суб’єктами бізнесу дуже широкого спектра докладання своїх сил і здібностей до абсолютно різних сфер і напрямів господарської діяльності, а також у рамках лібертаріанських підходів – на основі підкреслювання домінанти вільного ринку. З огляду на це, обмежимося найзагальнішим підходом до визначення “економічної свободи” як усередненої сукупності найсприятливіших умов для ведення бізнесу на певному етапі розвитку світової економіки.

У цьому контексті яскравим прикладом слугує історія розробки і прийняття “Акта економічної свободи Грузії”, в якому втілено “Органічний закон про економічну свободу”. Його перший варіант було підготовлено в ході правових і економічних реформ, які у 2004–2012 рр. проводилися під керівництвом К. Бендукідзе – успішного російського і грузинського бізнесмена, міністра економіки, а потім міністра з координації економічних реформ у Грузії. Лібертаріанський підхід до реформ було закріплено у спеціальному правовому акті із статусом “органічного закону”, який, поряд з Конституцією, належить до найбільш захищених від подальших змін документів і якому мають відповідати закони та інші нормативні документи, що приймаються. З урахуванням такого підходу К. Бендукідзе, Л. Гургенідзе і В. Лежава розробили деталізований і багатоаспектний варіант акта, який тодішній президент М. Саакашвілі підтримав і направив до парламенту у жовтні 2009 р. Обговорення цього документа в парламенті та в суспільстві разом з його доробками затягнулося ще на 1,5 року, в результаті чого 5 липня 2011 р. його було одноголосно прийнято парламентом Грузії.

Прийнятий варіант акта істотно відрізняється від початкового і складається з 4 основних статей і заключної, п’ятої статті про набрання ним чинності (тоді як перша версія включала в себе 12 статей з майже сотнею детальних розшифрувань різних колізій у використанні її положень). Другий варіант зафіксував обмежену кількість загальнодержавних податків (не більшу від 30% ВВП) і граничну величину дефіциту консолідованого бюджету (–3% ВВП); встановив єдність держбюджету, припинивши тим самим існування позабюджетних державних фондів. Остання, 4-та його стаття зрівнює права резидентів і нерезидентів, встановлює свободу руху капіталу, коштів і обміну валюти. З першого варіанта було виключено такі важливі положення, як, наприклад, свобода трудової діяльності, заборона на розширення сфер регулювання, право на вільну торгівлю без тарифів і технічних бар’єрів.

Прийнятий акт дістав у експертів протилежні оцінки. Один з найпошлідовніших прихильників свободи економічної діяльності А. Ілларіонов назвав його "найбільшою подією в історії Грузії та всього світу" [1]. Одночасно на адресу цього закону (особливо його першого варіанта) пролунало багато достатньо обґрунтованих зауважень, частину яких не було враховано і в остаточному варіанті. Колишній прем'єр З. Ногаїделі оцінив фіксування багатьох положень акта в умовах його "органічного статусу" як реальне обмеження економічної свободи. Експерт Д. Наріманія висловив сумнів у повній реалізації акта, пославшись на численні приклади зриву реалізації раніше прийнятих правових документів. Академік В. Папава особливо підкреслив небезпеку розв'язання податкових проблем на референдумах. Підтримуючи цю точку зору в цілому, зазначимо із свого боку, що такий популістський підхід може призвести тільки до дисбалансу у функціонуванні фінансової системи країни [2].

Як окремий висновок з даної проблеми можна констатувати неможливість жорстко регламентувати всі нюанси "економічної свободи": при такому "розширювальному" підході зникає сама принципова основа можливості використання свободи господарської діяльності в усіх тих її умовах, які неминуче змінюють одна одну під впливом змін на глобальному і національному рівнях.

На нашу думку, одним із достоїнств акта про економічну свободу є виокремлення того мінімального кола обмежень економічної діяльності, яке повинне мати місце навіть у країн з найбільшою "економічною свободою". Серед перших 10 країн відповідного світового рейтингу для Нової Зеландії, Австралії, Швейцарії є характерним істотне обмеження фіскальної свободи, для Чилі — відповідно, свободи підприємництва, для Ірландії — фінансової свободи тощо. До загальнозначущих обмежень економічної свободи, характерних для країн, які займають верхні місця в зазначеному рейтингу, додається більш широке коло заходів захисної делібералізації у економічно слабших державах: відкриваючи під тиском СОТ, МВФ та інших міжнародних організацій свою економіку, вони в ході конкурентної боротьби на світовому ринку змушені додавати у свій господарський механізм дедалі більше економічних і адміністративних обмежень. Зумовлене цим зміщення таких країн донизу у світовому рейтингу економічної свободи пов'язане як з об'єктивним процесом посилення самозахисту більш слабких економік, так і з обмеженням цієї свободи заходами суб'єктивного характеру з метою задоволення інтересів представників владної вертикалі, олігархів, навіть політичної та релігійної еліт.

Усі ці негативні прояви не виликовні без кардинальної зміни системи залежностей, взаємозалежностей і процесів відторгнення у національних економіках. Саме важка економічна залежність виступає характерною рисою пострадянських економік, не дозволяючи їх суб'єктам використовувати можливості вільного здійснення свого бізнесу. Таку залежність було закладено ще на початку 1990-х років, у період імітації ринкових реформ в усіх цих державах. На відміну від постсоціалістичних країн Європи і Прибалтики, процеси приватизації в регіоні СНД здійснювалися практично за феодалським принципом: глава держави, який прийшов до влади, "наділяв" своїх близьких родичів або прихильників об'єктами найбільшої власності; місцеві адміністратори у такий самий спосіб розподіляли власність своєї "вотчини", а дрібний і середній бізнес мав корупційно викупувати у них право на свою діяльність. Навіть сьогодні такий підхід не викоренено:

феодалний принцип передання влади спадкоємцю було здійснено Г. Алієвим в Азербайджані; за оцінками ЗМІ, у даний час його реалізація підготовлюється Е. Рахмоном у Таджикистані; раніше його намагалися використати у Казахстані та Узбекистані.

Загальнозначущою є світова тенденція, пов'язана з тим, що з переходом до країн, які займають у світовому рейтингу економічної свободи більш низькі позиції, відбуваються відносно послаблення ролі правових і посилення впливу інших складових національної господарської політики. Дедалі істотніші обмеження у згаданих країнах накладаються ментальними та релігійними традиціями (наприклад, у зв'язку з випуском халяльної або кошерної продукції). В Еритреї, Зімбабве, Конго, які замикають рейтинг, вкрай низька свобода від корупції, яка у них традиційно входить до іманентних елементів господарської діяльності. У країн нижньої частини рейтингу невисоким є рівень свободи праці (фактично поширено позаекономічний примус до роботи), а також фіскальної свободи. В багатьох з цих держав практиковані механізми господарювання абсолютно не схожі на всебічно відпрацьовані господарські механізми передових країн.

За останню чверть століття усі пострадянські держави (“частково вільні” та “невільні”) створили таку правову базу для керівництва економічними процесами, яка є близькою до існуючих у світі передових аналогів господарського законодавства або зовнішньо не відрізняється від них. Водночас такий юридичний прогрес не привів до органічного зростання економічної свободи в більшості пострадянських країн, а в деяких з них “свобода” проявилась як економічна анархія. Замість саморозвитку динамічної економіки в розглядуваному регіоні утвердилася “модель залежної економіки”.

Така своєрідна модель лише імітує основні характеристики ринкової економіки і тільки частково відповідає (насамперед, на мікрорівні) принципам організації ринкового господарства, проте не здатна повною мірою використовувати його позитивні риси. Подібна мімікрія є особливо небезпечною, оскільки простіше (як це і було зроблено в Центральній Європі у 1990-х роках) перетворити одночасно і форму, і зміст господарського механізму. Набагато складніше при збереженні форми спершу закріпити аналог колишньої загальної залежності в її квазілібералізованій реальності, а потім через тривалий період намагатися впровадити в уже закріплений у країні малоефективний економічний механізм усі основні елементи реальної ринкової економіки сучасного світового зразка. Тільки після такого впровадження можна сподіватися на істотне поліпшення показників економічного розвитку пострадянських держав. На жаль, подібна перебудова поки що існує лише гіпотетично, прикладу її успішної реалізації на практиці не було. На пострадянському просторі зазначена перебудова може стикатися з ще більшими труднощами у зв'язку з утвердженням у цьому регіоні економічної моделі, яку, на нашу думку, можна назвати “модель залежної економіки”.

Така модель охоплює всі пострадянські країни, які на початку 1990-х років не були включені до зони ринкових реформ під егідою ЄС, з перспективою надалі увійти до складу європейського спільного ринку (крім країн Центральної Європи, сюди відносилися три пострадянські держави Прибалтики). Ця модель визначає “залежний характер” бізнес-процесів у 3 “частково вільних” і 8 “невільних” державах регіону, які вказано в таблиці 1. Оцінюючи секторальний рівень “економічної залежності” в таблиці 2, необхідно дійти висновку про практично за-

гальну залежність бізнесу цих країн від держави, обмеження свободи підприємництва, свободи трудових відносин тощо.

Якщо оцінювати реальний прояв "економічної залежності", то можна дійти висновку про два її види — адміністративну і олігархічну. Політологи основну частину країн розглядуваного регіону відносять до держав з різним ступенем авторитарності — від Казахстану і Росії (відповідно, 165-те і 167-ме місця в загальному рейтингу громадянської свободи), з їх офіційним підкреслюванням наявних "демократичних основ суспільства", до Таджикистану і Туркменістану (181-ше і 190-те місця в цьому рейтингу із 194 включених до нього держав), в яких демократію однозначно витіснено лідерською (президентською) моделлю державного устрою. В цих 11 державах превалує "адміністративна залежність", у тому числі поширювана і на місцевих олігархів — приклад М. Ходорковського показав, що навіть наймогутніші з них не можуть протистояти державному апарату.

Щодо авторитарних режимів, то можна досить чітко виокремити три рівні "адміністративної залежності". Верхній з них належить до найбільших об'єктів власності загальнодержавного значення — підприємства ВПК у всіх країнах, "Газпром" і "Роснефть" у Росії, "Беларуськалий" і Мінський автозавод у Беларусі, Державна нафтова компанія Азербайджану, АТ "Казмунайгаз" у Казахстані та ін. Такі об'єкти, при всіх проголошуваних відмінностях в їх формальній "свободі", перебувають у системі жорсткого керівництва з боку центральних органів влади цих країн, забезпечуючи виконання загальнодержавних завдань в інтересах збереження позицій адміністративної еліти — опосередковано (через забезпечення певної стабільності в задоволенні потреб громадян) і прямо (через одержання високих доходів від цих найбільш прибуткових об'єктів).

Рух донизу по адміністративній вертикалі показує наявність такої самої залежності на середньому рівні (області, краю, міста) і на рівні первинних адміністративних одиниць. Прикладом слугувала ситуація у Башкортостані, де до недавнього часу глава республіки М. Рахімов через сина забезпечив повне підпорядкування місцевого бізнесу своїм інтересам (його усунення з політичної арени відразу ж ліквідувало подібну ситуацію). Для чиновників ще нижчого рівня теж залишається достатньо широке поле діяльності у нав'язуванні залежності для таких невеликих об'єктів, як перукарні, ательє, ремонтні майстерні тощо.

Дещо інакше проявляється залежність у пострадянських державах з високим рівнем впливу олігархів, що є характерним для більш демократичних України і Молдови ("частково вільні країни" у рейтингу "Freedom House"). У них економічна залежність лише частково (за окремими напрямками і видами бізнесу, а також залежно від його масштабу) пов'язана з адміністративною вертикаллю, але не менше значення має концентрично-кругова залежність від олігархічної власності, вибудована за принципом клієнтельських зв'язків. На цей вид залежності істотний вплив справляють такі особливості, як характерне для олігархів прагнення до багатоаспектної диференціації видів бізнесу (наприклад, основний вид діяльності може бути в металургії, а додатковий — у ЗМІ, на транспорті тощо). Саме в неосновних видах діяльності прагне утвердитися клієнтела, створюючи позитивний імідж своєму олігарху і негативний — його конкурентам або ж забезпечуючи пільгові умови для перевезень "своєї" продукції. Сама по собі диференціація в рамках загальної сукупності олігархічної діяльності істотно поширена у світі та оцінюється позитивно. Така оцінка не застосовна для пострадянських країн у зв'яз-

ку з тим, що у них клієнтельські відносини, здебільшого, не охоплюють реальний сектор економіки.

Крім того, необхідно врахувати, що при економіці “олігархічного типу” істотно знижується адміністративно контрольована персональна відповідальність за порушення правових рамок економічних процесів. Так, у найбільш “вільній” із країн СНД Молдові у першій половині цього десятиріччя із трьох найбільших банків безслідно зник в офшорах 1 млрд. дол. (1/8 усього ВВП країни), який досі не змогли знайти [3, с. 7].

З огляду на це, дуже великий інтерес становить колізія у взаємовідносинах по лінії “свобода – економічна свобода – економічне піднесення”. Дійсно, найвищі показники економічного розвитку є характерними для країн з високим рівнем цих двох свобод: саме необмеженість ідеологічними або політичними догмами звільняє у них пошук неординарних економічних рішень, а свобода судової системи та інші досягнення демократії охороняють інтереси бізнесу.

Водночас не можна однозначно рекомендувати “свободу” і “економічну свободу” як загальний дійовий інструмент рішучого підвищення рівня національних економік країн другої половини рейтингу (у тому числі пострадянських). Наприклад, у Чилі та в багатьох майбутніх “азіатських тиграх” поштовх до виходу на передові позиції було закладено в період антидемократичних диктатур. Августо Піночет у Чилі, Лі Куан Ю у Сінгапурі, Цзян Цзін Го на Тайвані, Пак Чон Хі у Республіці Корея та інші диктатори жорстокими адміністративними заходами стимулювали економічне зростання у своїх державах, здійснювали програми інновацій, боролися проти масової корупції та грабіжництва. Наживатися могли тільки малі групи наближених до влади (так звана “елітарна корупція” за визначенням грузинського академіка В. Папави). Корейський президент Чон Ду Хван був навіть засуджений після того, як залишив свій пост, не тільки за репресії, але й за економічні злочини. Пріоритет економічного розвитку перед демократією обрала Компартія Китаю, яка, проте, послідовно проводить обгрунтовану майже півстоліття тому китайським лідером Ден Сяопіном лінію на середньострокові періоди зайняття вищих посад у державі. Із середини 1990-х років перебування на посту президента КНР обмежено десятьма роками, що дозволяє витримати на цей період єдину лінію економічної політики і разом з тим змушує кожного керівного лідера враховувати неминучість упередженого адміністративного, партійного і суспільного підбиття підсумків його перебування при владі. Головне полягає саме в поєднанні обох підходів, що не може бути досягнуте в повному обсягу у країнах регіону СНД, насамперед, через відсутність у них неподільно пануючої партії як дублікату загальнодержавного стрижня адміністративного управління.

Чи може і в пострадянському регіоні бути забезпечене жорстке поєднання оптимізації господарської політики з відсутністю (або хоча б різким зменшенням) прагнення до безмежної наживи з боку керівництва всіх рівнів адміністративної драбини? Розв’язання цієї проблеми перебуває не стільки в економічній, скільки в політичній та ідеологічній площинах: шляхом встановлення масового контролю з боку населення за поведінкою чиновників і олігархів, всебічного посилення ролі громадянського суспільства з його більш ефективною ментальністю щодо моралі (рішуча відмова від загального прийняття корупції, від пасивності у відношенні до порушень закону та ін.), пріоритетного забезпечення цілісних інтересів країни, а не окремих партій, прихильників різної політичної або іншої орієнтації,

груп олігархів і т. д. На успішний перехід до подібного поєднання можна тільки сподіватися. Така кардинальна зміна у суспільній свідомості та загальному цілепокладанні діяльності може відбутись еволюційно, протягом значного часу, або ж при появі у країні харизматичного лідера (типу Махатми Ганді в Індії або Мартина Лютера Кінга у США) з позитивною програмою суспільного та економічного розвитку.

Зазначена суспільно-економічна перебудова у напрямі саморозвитку пострадянських країн СНД може забезпечити лише загальні та первинні передумови для їх переходу від екстенсивної (використання наявних природних умов для виробництва і експорту сировинних і енергетичних товарів) до інтенсивної моделі економічного розвитку на основі інновацій, високої конкурентоспроможності, економії ресурсів. Необхідна така модель господарського механізму, яка б на тривалий період забезпечувала внутрішні імпульси до оптимізації економічних процесів. Довгострокове збереження таких імпульсів може бути забезпечене тільки функціонуванням гнучкої системи стримувань і противаг у господарській політиці, яка б автоматично реагувала на спроби відходу від прогресивних методів господарювання.

Йдеться виключно про "саморозвиток", про наявність і пріоритетність внутрішніх стимулів до перетворень в євразійській групі пострадянських країн, реформи в яких не були об'єктом жорсткого контролю з боку західних демократій. На відміну від них, для постсоціалістичних держав Центральної Європи і Прибалтики "Європейські договори" ЄС з ними наприкінці минулого — на початку цього століття передбачали суворий щорічний і подекадний контроль за побудовою громадянського суспільства і економіки на демократичних і ринкових засадах, з одночасною допомогою цим країнам з боку західноєвропейських партнерів (у вигляді кредитів, пільг у торгівлі, передання технологій тощо).

Інакше кажучи, розглядувана перебудова суспільних і економічних основ стала результатом поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів, чого не було так жорстко передбачено у відношенні до країн СНД. ЄС, США і основні міжнародні організації йшли навіть на авансові (передчасні) пільги для Польщі, Угорщини та інших держав, розташованих у "буферній зоні" на захід від колишнього радянського кордону, з метою запобігти можливості відновлення в цьому регіоні пріоритетного впливу Росії як спадкоємиці СРСР. З того часу співвідношення сил на міжнародній арені істотно змінилося, російський вплив уже не є таким загрозливим, а самі політичні еліти пострадянських країн більшою чи меншою мірою дистанціюються від Кремля. У цьому зв'язку домінантою будуть внутрішні стимули до суспільних і економічних перетворень, а отже, можна розраховувати скоріше на загальнополітичну і моральну підтримку Заходу, а не на економічну допомогу у проведенні реальних, не імітаційних реформ.

Звичайно, поки що зазначене ще належить в основному до сфери "благих побажань", проте "повзуче" погіршення економічних умов приховано загострює напруженість у кожній країні, що не може тривати нескінченно. Безперечно, що в суспільстві повинні визріти ідеологічні та політичні передумови для кардинальної зміни природи економічної системи в розглядуваному регіоні, що явно займе тривалий період. Проте без підготовки і проведення таких змін пострадянський регіон і далі скочуватиметься в рейтингу світових рівнів економічного розвитку, ефективності бізнесу та його конкурентоспроможності — з усіма негативними наслідками з цього.

Висновки

1. Досвідом світового розвитку доведено, що найбільший ступінь свободи у цілому та економічної свободи слугує основою для більш високого рівня економічного розвитку країни. Це зумовлено підвищенням здатності у вільних країнах вести пошук неординарних економічних рішень, зростанням економічної ефективності використання ресурсів у результаті забезпечення свободи праці, реального захисту інтересів бізнесу і захисту від корупції, зниження фіскального тиску.

2. Пострадянські країни у своїй більшості (на відміну від постсоціалістичних країн Європи і Прибалтики, які стали членами ЄС) характеризуються сьогодні як країни з невисоким рівнем розвитку свободи в цілому та економічної свободи, що свідчить про загальну негативну оцінку демократичних і ринкових перетворень у них. Така оцінка знижує довіру до названих країн з боку потенціальних іноземних партнерів, помітно погіршує умови проведення торговельних та інвестиційних операцій, надання кредитів і здійснення інших економічних зв'язків.

3. В умовах дефіциту свободи національні економіки більшості пострадянських держав, які входять до СНД, не змогли стати на шлях послідовно інноваційного розвитку, виявившись здатними здійснювати лише окремі, несистемні заходи щодо використання прогресивних технологій та менеджменту. Як наслідок, більшість цих країн не змогли ефективно використати виробничий, кадровий і технологічний потенціали, наявні на початок перетворень.

4. Природі економіки пострадянських країн є іманентним відторгнення економічного прогресу, що є об'єктивним наслідком наявного у них феномену всеосяжної залежності бізнесу від державної бюрократії (і в тому числі – від панування адміністративно залежної власності). Закладена ще на початку 1990-х років, тяжка економічна залежність суб'єктів господарської діяльності стала наслідком здійснення процесів приватизації в зазначеному регіоні практично за феодалним принципом.

5. За останню чверть століття у пострадянських державах удосконалення правових основ економічної діяльності не привело до органічного зростання економічної свободи, а в деяких з них “свобода” проявилась як економічна анархія. Тут утвердилася “модель залежної економіки”, яка лише імітує основні характеристики ринкової економіки і тільки частково відповідає (насамперед, на мікрорівні) принципам організації ринкового господарства. Подібна мімікрія є небезпечною для перспектив розвитку реальної ринкової економіки сучасного світового зразка.

6. “Модель залежної економіки” визначає залежність бізнес-процесів від держави і побудована на обмеженні свободи підприємництва, свободи трудових відносин та інших економічних свобод, існуючи у двох різновидах – адміністративному та олігархічному. Остання із зазначених форм є характерною для України і Молдови, де економічна залежність лише частково (за окремими напрямками і видами бізнесу) пов'язана з адміністративною вертикаллю. Але не менше значення має концентрично-кругова залежність від олігархічної власності, вибудована за принципом клієнтельських зв'язків.

7. Шляхи подолання “моделі залежної економіки” пов'язані із всебічним посиленням ролі громадянського суспільства і розвитком морально-етичних норм (рішучою відмовою від загального прийняття корупції, від пасивності у відношенні до порушень закону та ін.), із забезпеченням пріоритету цілісних інтересів країни, а не групових інтересів окремих партій або груп олігархів. При

цьому в суспільстві повинні визріти ідеологічні та політичні передумови для кардинальної зміни самої природи економічної системи.

Список використаної літератури

1. *Илларионов А.* Акт экономической свободы принят // Livejournal. — 2011. — 14 июля [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ailarionov/318201.html/livejournal>.
2. Папава: акт экономической свободы Грузии — смесь популизма и традиционных ошибок // Кавказский узел. — 2016. — 8 апреля [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/1603888/8.04.2016>.
3. *Гилан А.* Вся королевская рать: Какой след оставили премьер-министры в истории Молдовы / Независимый информационный портал, 2016. — 26 января [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.noi.md/ru/news_id/77488.

References

1. *Illarionov A.* *Akt ekonomicheskoi svobody prinyat* [The act on economic freedom is approved]. *Livejournal*, July 14, 2011, available at: <http://ailarionov/318201.html/livejournal> [in Russian].
2. *Papava: akt ekonomicheskoi svobody Gruzii — smes' populizma i traditsionnykh oshibok* [Papava: the act on Georgia's economic freedom is a mixture of populism and traditional errors]. *Kavkaz. Uzel — Caucasian Node*, April 8, 2016, available at: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/1603888/8.04.2016> [in Russian].
3. *Gilan A.* *Vsya korolevskaya rat': Kakoi sled ostavili prem'er-ministry v istorii Moldovy* [The whole royal army: the trace left by the Prime ministers in Moldova's history]. *Nezavis. Inform. Portal — Indep. Inform. Portal*, January 26, 2016, available at: http://www.noi.md/ru/news_id/77488 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 17 червня 2016 р.
